

PRZE GLĄ DY I SPRA WO ZDA NIA

Olga Szadkowska

Podróż oczami księżnej Izabeli

Przyglądając się dotychczasowemu stanowi badań nad podróżą księżnej Izabeli Czartoryskiej po Wielkiej Brytanii, warto zadać sobie pytanie, jaki jej aspekt nie został jeszcze omówiony. Otóż edycja dziennika księżnej. O angielskich fascynacjach i inspiracjach na dworze księżnej Izabeli pisano wielokrotnie. Angielskiej podróży poświęcono niejedną naukową rozprawę. Do najważniejszych należy zaliczyć prace: Zofii Gołębiowskiej *Podróż Izabeli i Adama Jerzego Czartoryskich do Wielkiej Brytanii (1789–1791)*¹ oraz *W kręgu Czartoryskich. Wpływy angielskie w Puławach na przełomie XVIII i XIX wieku*², Aliny Aleksandrowicz *Natura i cywilizacja. Podróż Izabeli Czartoryskiej do Anglii i Szkocji*³, Agnieszki Whelan *Czuła dusza w krajobrazie postępu. Dziennik podróży Izabeli Czartoryskiej po Anglii i Szkocji*⁴ i Zdzisława Żygulskiego (jun.) *Szkockie inspiracje ogrodowe księżnej Izabeli Czartoryskiej*⁵ oraz *Dzieje zbiorów puławskich (Świątynia Sybilli i Dom Gotycki)*⁶. Pojawiło się również kilka pomniejszych wzmianek o dzienniku, wspominał o nim Bronisław Zaleski w *Żywocie księcia Adama Jerzego Czartoryskiego*⁷, Zofia Libiszowska w *Życiu polskim w Londynie w XVIII wieku*⁸ oraz Wojciech Lipoński w szkicu *Polska a Brytania 1801–1830. Próby politycznego i cywilizacyjnego dźwignięcia kraju w oparciu o Wielką Brytanię*⁹. Analizowano tę podróż głównie pod kątem refleksji, jakie narodziły się u Czartoryskiej podczas oglądania angielskich krajobrazów i zwiedzania poszczególnych obiektów, a które wykorzystała później w tworzeniu dworu puławskiego. Przy okazji omawiania trasy, którą odbyła Czartoryska, podejmowano

głównie wątki znaczenia tej podróży dla dalszych decyzji w kształtowaniu dworu i w poszukiwaniu wzorcowego rządu, niejednokrotnie skupiając się również na przyczynach wyprawy Czartoryskiej z synem w 1790 roku. Zainteresowanie Anglią u Czartoryskich omawiano zarówno z perspektywy dążeń politycznych Familii szukającej u Anglików wzorców przemiany społecznej i ustrojowej dla Polski, jak i z perspektywy wpływów kulturowych – przede wszystkim w zakresie planowania ogrodów, otoczenia dworskiego czy katalogowania dzieł sztuki wchodzących w skład kolekcji.

Wydaje się, że edycja diariusza Izabeli Czartoryskiej z podróży do Wielkiej Brytanii jest pewnego rodzaju uwiecznieniem tych badań¹⁰. Prace nad tłumaczeniem dziennika rozpoczął już w 1958 roku Zdzisław Żygulski (jun.), a po śmierci profesora pracę kontynuowała Agnieszka Whelan, opracowując komentarz i kończąc pracę nad redakcją tekstu. Do szczęśliwego finału publikację doprowadził Jerzy Malinowski, wydawca serii, który wspierał od początku projekt przetłumaczenia i wydania po raz pierwszy dziennika Czartoryskiej z podróży. W rezultacie do rąk czytelników trafiła edycja niezwykła i znacząca – niezwykła, gdyż jest ukoronowaniem pracy rozpoczętej kilka dekad temu. Pracy, która z jednej strony jest finalizacją refleksji nad wpływami angielskimi u księżnej, z drugiej zaś jest ich konstytutywną częścią. Znacząca, gdyż już na wstępie czytelnik patrzy na edycję jak na „porozumienie ponad czasem” (s. 7) dwóch niecodziennych osobowości, profesora Żygulskiego i Izabeli Czartoryskiej. Owo porozumienie jest warunkiem koniecznym, by praca tłumacza i edytora osiągnęła swój pełny wymiar. Profesor korzystał z przemyśleń Izabeli Czartoryskiej w swojej pracy i w swoim życiu, czemu wielokrotnie dawał wyraz, a co znalazło swój najpełniejszy kształt w dziele *Dzieje zbiorów puławskich (Świątynia Sybilli i Dom Gotycki)*. O tym spotkaniu ponad czasem pisze we słowie wstępnym do *Podróży po Anglii* Teresa Grzybkowska. Zaznacza przy tym, że profesor Żygulski był prawdziwym naukowym spadkobiercą Czartoryskiej, co pozwoliło mu z „podobną jej pasją”¹¹ gromadzić przedmioty po księżnej, których problematyka legła u podstaw jego tekstów naukowych.

Edycja diariusza Izabeli Czartoryskiej składa się z kilku elementów. Wyżej wspomniane słowa wstępu poświęconego profesorowi Żygulskiemu napisane przez Teresę Grzybkowską otwierają tę pracę i pozwalają popatrzeć na edycję jak na rodzaj serdecznego spotkania. Właściwy wstęp został opracowany przez dr Agnieszkę Whelan. Badaczka pokrótce wyjaśnia w nim cele i metody edycji, a także umieszcza notę redakcyjną. Wstęp ten z jednej strony jest zapowiedzią tego,

czego można spodziewać się w diariuszu, jak i tego, czego z pewnością czytelnik w nim nie odnajdzie. Już tutaj zostaje wyraźnie zarysowany krąg zainteresowań księżnej Izabeli podczas podróży: salony, zabytki, krajobrazy, kontakt z naturą i społecznością angielską. Nietrudno zauważyć, że polski kontekst kulturowy i odwołania do obecnej sytuacji politycznej w Rzeczypospolitej nie zostaną poruszone w dzienniku. Po wstępie Whelan szczegółowo omawia genezę, przebieg i znaczenie podróży Czartoryskiej po Anglii i Szkocji, sięgając nie tylko do diariusza, ale również do korespondencji Czartoryskiej z córką, Marią Wirtemberską, oraz przyjaciółką, Konstancją Dembowską. Agnieszka Whelan wraz z Czartoryską udaje się w podróż w poszukiwaniu uroczych widoków, przemysłu i dobrego rządu (s. 11), szczegółowo wyjaśniając, jak doszło do podróży księżnej, jak przygotowywała się ona do wyprawy, jak wyglądała trasa, którą przebyła wraz z księciem Adamem Jerzym.

Badaczka nie pomija ważniejszych spotkań, które stały się udziałem Czartoryskiej, nie pozostawiając czytelnika bez odpowiedniego komentarza. Opisuje, które ze spotkań i z odwiedzin Czartoryskiej stały się podstawą do szukania inspiracji i wzorców angielskich, które z impresji, jakie zrodziły się w niej podczas zwiedzania, wykorzystwała później na dworze w Puławach. Za klucz do swej opowieści autorka komentarza bierze kategorie ukute przez Edmunda Burke’a: *Beautiful, Horror i Sublime*. Na konkretnych przykładach miejsc odwiedzanych przez Czartoryską Whelan pokazuje, w jaki sposób księżna rozwinęła poszczególne estetyki w swych opisach i refleksjach z kolejnych etapów podróży. Które krajobrazy zachwycają ją swoim pięknem, które przerażają, które napawają głębszą zadumą? Podróż angielska w ujęciu badaczki pokazuje, że uwaga Czartoryskiej była skupiona od początku na ludziach i ziemi (s. 63). Prześledzenie losów księżnej Izabeli wraz z dziennikiem ukazuje, jak ewoluowała u niej pasja kolekcjonerska i jak rodziła się myśl o oddziaływaniu pałaców jako muzeów otwartych dla ludzi. Wyczerpującemu komentarzowi badaczki towarzyszą ilustracje, w większości pochodzące z The British Museum, które dopełniają jej opowieść.

Tekst diariusza, który rozpoczyna się na stronie sześćdziesiątej piątej, stanowi wspólne, choć niezależne tłumaczenie Agnieszki Whelan i Zdzisława Żygulskiego z języka francuskiego. Whelan nadmienia, że pojawiają się w dzienniku również niewielkie fragmenty pisane w języku polskim i angielskim. Podstawą edycji jest manuskrypt zachowany w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie (BCz Ms 6006, Ew XVII/607). Wprowadzenie księżnej, zaczynające się od słów „Nie piszę tego dla sławy literackiej. Ani też pewność

siebie i miłość własna nie każą mi sądzić, że mój dziennik będzie pouczający lub pożyteczny”, Whelan decyduje się dać na początku tekstu. W manuskrypcie wstęp napisany ołówkiem pojawia się dopiero na stronach 133–139, a więc między notatkami z trasy podróży a listą z postaciami i miejscowościami, o czym będzie mowa dalej. Po wstępie pojawiają się wpisy z 29 i 30 września oraz 1 października 1789 roku, nakreślone jeszcze w Polsce, a następnie mamy właściwy dziennik z podróży do Anglii, rozpoczęty 7 czerwca i zakończony 28 sierpnia 1790 roku. Potem widzimy spis miejscowości i nazwisk sporządzony przez Czartoryską. Dodatkowo Whelan umieszcza pod indeksem nazwisk i miejscowości mało czytelne uwagi księżnej. Jedynie we fragmencie poświęconym liście osób i miejsc, które księżna spisała po angielsku, została zachowana oryginalna notacja – pozostałe nazwiska, miejsca, atrybucje oraz tytuły dzieł sztuki pojawiające się w tekście zostały zmienione na zapisy poprawne.

Tekst diariusza został opatrzony licznymi przypisami wyjaśniającymi i uszczegółowiającymi miejsca oraz postacie, które znajdują odzwierciedlenie w opowieści Czartoryskiej. Czasem przypisy służą nakreśleniu tła historyczno-społecznego podróży księżnej, czasem doprecyzowują opisy zabytków, podając kilka szczegółów z architektury i sztuki, niektóre przypisy to ciekawostki dotyczące zwyczajów angielskich, jeszcze inne stanowią skróty biogramów osób, które Czartoryska spotyka na swojej drodze. Podobnie jak w przypadku komentarza do edycji, również i tekst diariusza został wzbogacony przez Whelan ilustracjami. Warto zwrócić uwagę szczególnie na ilustracje 44 i 45 znajdujące się w tekście głównym diariusza (s. 73), gdyż obie przedstawiają grotę w Stourhead. Pierwsza z nich to rysunek z serii *Rural Scenery at Stourhead in the Country of Wilts*, z pieczęcią Richarda Hoare’a, druga zaś to rysunek tej samej grotki ołówka księżnej Izabeli z 1790 roku znajdujący się w diariuszu w Fundacji Książąt Czartoryskich. To ciekawe zestawienie miejsca zapamiętanego i uwiecznionego w dzienniku oraz jego rzeczywistego przedstawienia. Stanowi połączenie uosabiające pewnego rodzaju kłamrę kompozycyjną słowa i obrazu, którą, jak mi nie mam, omawiana edycja postawiła sobie za jeden z celów.

Potrzebnym i wzbogacającym edycję zabiegiem jest umieszczenie po tekście głównym faksymile dziennika, dzięki któremu czytelnik może porównać tekst oryginalny z tłumaczeniem oraz prześledzić historię „przekreśleń”. Z manuskryptu dowiadujemy się, że księżna rozpoczęła pisanie diariusza od skomentowania procesu Warrena Hastingsa z 6 czerwca 1790 roku. Notatki z podróży pisane atramentem obejmują okres od 9 czerwca do 28 sierpnia 1790 roku (s. 1–95 w fak-

symile). Następnie od strony 133 księżna pisze ołówkiem wprowadzenie (s. 133–139). Warto zwrócić uwagę, że wstęp, prawie nieczytelny, obejmuje nie tylko kilka ogólnych refleksji księżnej, ale również opis dni od 29 września do 1 października 1789 roku – czyli dni, które w tekście tłumaczonym znajdują się na początku podróży do Anglii. Na końcu manuskryptu znajduje się lista nazwisk i miejsc (s. 165–169) oraz luźne uwagi Czartoryskiej wraz z jej delikatnymi szkicami i rysunkami (s. 176–180). Dopelnieniem wydania jest bibliografia zawierająca źródła rękopiśmienne, drukowane oraz opracowania, spis ilustracji oraz indeks osobowy. Można zauważyć opuszczenie stron 128–129 w manuskrypcie diariusza – Whelan pisze, że na tych stronach w faksymile znajdują się zasuszone kwiatki, które księżna Izabela zbierała pieczołowicie jako pamiątki z podróży (s. 14 i 63), jednak w materiale źródłowym brakuje tych stron.

Omawiając tę edycję, warto zwrócić uwagę na jej niecodzienny charakter – jest to edycja źródłowa, wykorzystująca zarówno niepublikowany wcześniej diariusz z Biblioteki Czartoryskich, jak i korespondencję księżnej, przytaczająca po raz pierwszy w całości tłumaczenie dziennika z podróży Izabeli po Anglii i Szkocji. Dodatkowo została wzbogacona w uzupełniające i uszczegóławiające przypisy oraz odniesienia bibliograficzne. Jednakże jest ona również imponującą książką ilustrowaną. Dzięki opublikowaniu wraz z tekstem tak wielu graficznych przedstawień, w tym akwatint, miedziorytów, akwafort, litografii, edycja w pewnym sensie staje się dziełem sztuki. Znana, choć obecnie nieczęsto wykorzystywana koncepcja „pięknej książki”, łączącej obraz ze sztuką słowa, powraca tu w dobrym stylu. Mimo niewielkich niedociągnięć redakcyjnych jest to wydanie znaczące i godne uwagi, wyróżnia się formą i barwnością przedstawienia tekstu źródłowego. Nie sposób oprzeć się wrażeniu, że badacze zaangażowani w pracę nad edycją istotnie wyruszają w podróż z księżną Izabelą i chcą, by czytelnik patrzył na szlak, który przebyła, jej oczami.

Izabela z Flemmingów Czartoryska, *Podróż po Anglii: dziennik podróży po Anglii i Szkocji w roku 1790*, opracowanie i wprowadzenie A. Whelan, tłum. Z. Żygulski (jun.) i A. Whelan, Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata i Wydawnictwo Tako, Warszawa–Toruń 2015

¹ Z. Gołębiowska, *Podróż Izabeli i Adama Jerzego Czartoryskich do Wielkiej Brytanii (1789–1791)*, „Annales UMCS. Sectio FF Philologiae” (1983–1984), s. 129–145.

² Eadem, *W kręgu Czartoryskich. Wpływy angielskie w Puławach na przełomie XVIII i XIX wieku*, Lublin 2000.

³ A. Aleksandrowicz, *Natura i cywilizacja. Podróż Izabeli Czartoryskiej do Anglii i Szkocji*, w: eadem, *Izabela Czartoryska. Polskość i europejskość*, Lublin 1998.

⁴ A. Whelan, *Czuła dusza w krajobrazie postępu. Dziennik podróży Izabeli Czartoryskiej po Anglii i Szkocji*, w: „Ogród puławski w czasach księżny Izabeli oraz perspektywy jego zachowania przy zmianie funkcji”. Materiały z konferencji, Puławy 25 września 1997 r., pod red. A. Wołk, Puławy 1999 („Ogród Puławski”, z. 1).

⁵ Z. Żygulski (jun.), *Szkockie inspiracje ogrodowe księżnej Izabeli Czartoryskiej*, w: *Sztuka a natura*, pod red. E. Chojeckiej, Katowice 1991, s. 321–328.

⁶ Idem, *Dzieje zbiorów puławskich (Świątynia Sybilli i Dom Gotycki)*, „Rozprawy i sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie” 1962, nr 7.

⁷ B. Zaleski, *Żywot księcia Adama Jerzego Czartoryskiego*, t. 1, Poznań 1881, s. 252–253.

⁸ Z. Libiszowska, *Życie polskie w Londynie w XVIII wieku*, Warszawa 1972, s. 239 i 298.

⁹ W. Lipoński, *Polska a Brytania 1801–1830. Próby politycznego i cywilizacyjnego dźwignięcia kraju w oparciu o Wielką Brytanię*, Poznań 1978, s. 26–25.

¹⁰ Zofia Gołębiowska w swojej pracy poświęconej podróży wspomina, że dziennik księżnej Izabeli liczy dziewięćdziesiąt pięć stron, był zaś pisany w pośpiechu, stąd pojawiają się w nim liczne niedociągnięcia gramatyczne i stylistyczne. Dziennik spisano w języku francuskim, jedynie aneks, zawierający wykaz osób poznanych na poszczególnych etapach podróży, jest w języku angielskim: „Dziennik ten wykorzystywany był przez badaczy w niewielkim stopniu”, stwierdza badaczka (s. 130).

¹¹ T. Grzybkowska, *Porozumienie ponad czasem. Profesor Zdzisław Żygulski jun. i księżna Izabela Czartoryska*, w: *Izabela z Flemmingów Czartoryska, Podróż po Anglii: dziennik podróży po Anglii i Szkocji w roku 1790*, opracowanie i wprowadzenie A. Whelan, tłum. Z. Żygulski (jun.) i A. Whelan, Warszawa–Toruń 2015, s. 9.

Akademia Jana Długosza w Częstochowie,

kontakt: mmpoplowski@gmail.com

Sztuka Edycji 1/2017

ISSN 2084-7963 (print)

ISSN 2391-7903 (online)

s. 226–230

Marcin Poptawski

Z Czartoryską w osiemnastowiecznej Anglii

Podróż po Anglii to wyjątkowy zbiór trzech większych, niezależnych, ale uzupełniających się tekstów. Tworzą go: faksymile *Tour through England* autorstwa księżnej Izabeli z Flemmingów Czartoryskiej, *Dziennik podróży po Anglii i Szkocji w roku 1790* będący przekładem z języka francuskiego na polski oryginalnego tekstu Czartoryskiej dokonanym przez Zdzisława Żygulskiego i Agnieszkę Whelan oraz opracowanie tłumaczki pt. *W poszukiwaniu uroczych widoków, przemysłu i dobrego rządu*. Całość dopełnia wstęp oraz opracowane przez Teresę Grzybkowską wspomnienie osoby profesora Zdzisława Żygulskiego (jun.), jego dorobku naukowego i unikalnych na skalę światową osiągnięć w dziedzinie muzeologii i historii sztuki. Tekst ostatni, choć najmniej obszerny, rzuca niezwykle ważne światło na książkę, pokazując kulisy jej powstawania i znaczenie dla wiedzy o wielowymiarowej spuściznie rodu Czartoryskich i profesora Zdzisława Żygulskiego (jun.), z której do dzisiaj jest nam dane korzystać i z którą przy odpowiedniej wrażliwości i wiedzy możemy wejść w symbiozę, w „porozumienie ponad czasem”, jak ujmuje tę zależność Grzybkowska.